

ELM və HƏYAT

Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 № 3 (477), 2022

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSIYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

Arif Həşimov - AMEA-nın prezidenti v.i.e., akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

MƏSUL REDAKTOR

Ağhüseyn Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İnformasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının rektoru, akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıl Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasimov - AMEA-nın müxbir üzvü

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik
Darxan Kızırlı - Qazaxıstan Respublikasının informasiya və sosial inkişaf naziri, akademik
Behzad Yuldaşev - Özbəkistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Boris Nikolov - Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İnformasiya şöbəsinin baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

Şuşa və ətraf ərazilərin biomüxtəlifliyi: gələcəyə baxış.....	5
İsa Həbibbəyli - "Heydər Əliyev İli"nin mükəmməl yol xəritəsi və vəzifələrimiz.....	9
Nobel mükafatı laureatları	14
Pərvin Ahənçi - "Nobel Qardaşları"nın Bakı neft sənayesinə töhfəsi	16
İsmayıl Hacıyev - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan	20
Ramin Əlizadə - Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın Zəngəzurda tarixi mirası - Qubadlı, Xanlıq və digər yaşayış məntəqələri	27
Rübabə Şirinova - Xan qızı Natəvanın İrəvan xanlığı ilə qohumluğu	29
Нигяр Ахмедли - Наследие Хан гызы в музейных фондах	34
Назмин Джафарова - Реализация международных проектов в рамках Года города Шуша - важный шаг, нацеленный на пропаганду историко-культурного наследия азербайджанского народа по всему миру.....	38
Orxan İsayev - İrəvan qalasının müdafiəsindən bəhs edən əsər	42
Dünya elm aləmində.....	46
Elnur Həsənov - Qarabağın adət-ənənələri milli mədəniyyətimizdir	48
Anar Hüseynov - Ekoloji fəlakət yaşayan Araz çayı	52
Coşqun Məmmədov - Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin əhəmiyyəti və sabahı.....	55
Kərim Qasimov - Biotexnologiya nədir və nə üçün bizə lazımdır?	60
Nəbi Babayev - Epoksid birləşmələrinin tədqiqi.....	64
Əfsun Sucayev - Daha təsirli dərman maddələri yaradılması məqsədilə uğurlu tədqiqatlar	66
İslam Sadıq - Şumer dilində düzəltmə sözlər.....	69
Sadıq Nəbiyev - İkinci Dünya müharibəsində Azərbaycanın insan itkiləri	74
Turan İbrahimov - İki səyyahın səfərnamələri	79
Sərvan Kərimov - Ərəş haqqında nə bilirik	82
İlhami Cəfərsəy - Xataylar İrəvan çuxurunda.....	84
Akif Məmmədli - Qədim Tala kəndinin tarixi və etnoqrafiyası	87
Tofiq Məmmədov, Ramiz Ələkbərov, Kəmalə Sadıqova - Tərxunun bioloji xüsusiyyətləri və tibbi əhəmiyyəti	92
Şaməddin Qəhrəmanov, Hüseyn Məmmədov, Aqil Qasimov - Abşeronda şam ağaclarının sanitariya durumunun yaxşılaşdırılması yolları.....	96
Şahvələd Əliyev - Zəli ilə müalicənin tarixi və müasir dövr üçün əhəmiyyəti.....	99
Meridian	102

Orxan İSAYEV

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

İrəvan qalasının müdafiəsindən bəhs edən əsər

Ümumtürk ədəbiyyatının önəmli qolu hesab olunan İraq-Türkman ədəbiyyatı ortaq ədəbi dəyərlər, folklor, dil və mövzu baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Vaxtı ilə Azərbaycan ərazisindən köçüb İraqda məskunlaşan türklərin yaratmış olduğu ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təsadüfi deyil ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev 2000-ci ildə "Qardaşlıq" dərgisinə verdiyi müsahibədə Güney Azərbaycanı, Quzey Azərbaycanı və İraq türkmanlarını bir bütövün parçaları adlandırmışdır. Ulu Öndərin bu sözləri ədəbiyyat tarixinin tədqiqi zamanı da öz təsdiqini tapır. Təkcə dil, ədəbi düşüncə, folklor baxımından deyil, mövzu etibarilə də İraq-Türkman ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı vəhdət təşkil edir.

İraqda yaşayan azərbaycanlıların XVIII əsrdə yaşamış böyük ədəbiyyat nümayəndələrindən biri olan Əbdürrəzaq Növrəsin yaradıcılığı dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Daha çox Növrəs Qədim kimi tanınan və şair kimi məşhurlaşan Əbdürrəzaq Növrəs nəsr yaradıcılığında da zəngin irs yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Onun ən məşhur nəsr əsərlərindən biri olan "Tarixçeyi-Növrəs" Azərbaycana, daha dəqiq desək, Azərbaycanın qədim şəhəri İrəvanın müdafiəsinə həsr edilmişdir. Əsər tarixi faktlar əsasında təhkiyə üsulu ilə qələmə alınmış və Səfəvi hökmdarı II Təhmasibin 1731-ci ildə İrəvan qalasına hücumundan bəhs edir. Əbdürrəzaq Növrəs həmin illərdə İrəvan qalasının müdafiəsinə təhkim edilmiş Diyarbəkir sərəsgəri Həkimoğlu Əli paşanın rəsmi məktublarını yazan "xidməti katiblik" vəzifəsini icra etdiyi üçün əsərdə qələmə aldığı hadisələrin birbaşa iştirakçısı və şahidi olmuşdur.

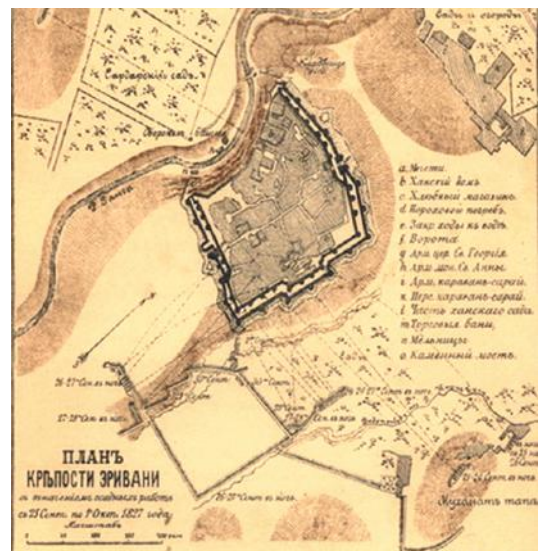
"Tarixçeyi-Növrəs" həm tarixi qaynaq, həm də ədəbi əsər kimi olduqca qiymətlidir. Bu günə qədər bu əsərin Berlin, Süleymaniyyə və İstanbul Universitetində saxlanılan 3 nüsxəsi aşkar edilmişdir. "Tarixçeyi-Növrəs" in əsas tədqiqatçısı Doç.Dr. Hüseyin Akkayadır. Alimin əsərlə bağlı 1996-cı ildə "Nevres-i Kadim ve Türkçe Divanı", 2004-cü ildə isə "Tarihçe-i Nevres. İnceleme ve Tenkitli Metin" adlı kitabları işıq üzü görmüşdür. Hüseyin Akkayadan başqa Növrəs Qədimin yaradıcılığı ilə maraqlanan digər tədqiqatçılar da zaman-zaman bu əsərə müraciət etmişlər. Əsər XVIII əsrdə yazılsa da, onunla bağlı mübahisələr, qaranlıq məqamlar hələ də qalmaqdadır. Ən çox mübahisə doğuran məsələ əsərin adı ilə bağlıdır. Hüseyin Akkaya yazır ki, əlimizdə olan 3 nüsxənin heç birində müəyyən bir ad yoxdur. Berlin nüsxəsində qeyd kimi "Növrəs əfəndinin tarixi" yazısı olsa da, bunu ad olaraq qəbul etmə-

yimiz doğru deyil. Nüsxələrdə əsərin adına rast gəlinməsə də, bir çox tədqiqatçılar mövzuya uyğun ad seçiminə üstünlük vermişlər. Əsərin mövzusunun düzgün dəyərləndirilməməsi isə yanlış ad seçiminə yol açmışdır. Əbdürrəzaq Növrəsin əsərini Ömər Faruk "Həkimoğlu Əli paşanın iştirak etdiyi Təbriz səfəri", Nihad Sami Banarlı "Təbrizin istirdadına dair bir başqa risalə", Əta Tərzibaşı "Təbrizin istirdadına dair risalə", Manfred Götz "Bu əsər Diyarbəkir valisi Həkimoğlu Əli paşanın Təbrizi almaq məqsədi ilə 1143 tarixində II Təhmasibə qarşı təşkil etdiyi səfərin hekayəsi", Haluk İpəktən "Həkimoğlu Əli paşanın Təbriz səfərini anladır" kimi dəyərləndirmələri və izahları yanlış ad seçimi ilə nəticələnmiş və bütün bunlar əsərin "Təbrizəyi Həkimoğlu Əli paşa", "Vaqeyi Təbriz", "Təbriziyə", "Təbrizin istirdadına dair risalə" kimi adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Əsəri oxuyarkən aydın şəkildə məlum olur ki, söhbət Təbrizin deyil, İrəvanın Səfəvi qoşunlarından müdafiəsindən gedir. Bəs müxtəlif tədqiqatçıların yanlış olaraq əsəri Təbrizlə əlaqələndirmələrinə nə səbəb olmuşdur? Hüseyin Akkaya bunun izahını aşağıdakı kimi açıqlayır: "Süleymaniyyə nüsxəsinin səhifələri arasında "Həkimoğlu Əli paşanın Təbriziyəsi" yazılı 30x25 mm ölçüsündə bir kağız parçası tapıl-

mışdır. II Əbdülhəmid zamanında Maarif Nəzarəti Cəliləsi tərəfindən çap olunan "Əsəd Əfəndi kitabxanası dəftəri"ndə isə əsərin adı "Təbriziyeyi Həkimoğlu Əli paşa" olaraq qeyd edilmişdir". Bu istinaddan aydın olur ki, tədqiqatçıların bir çoxu Süleymaniyyə nüsxəsində tapılmış yazıya, bəziləri isə "Kitabxana dəftəri"ndəki qeydə əsaslanıblar. Lakin qeyd olunan faktların müasir tədqiqatçıları çaşdıracağı inandırıcı görünmür. Çünki onların əlində hər üç nüsxə və ən əsası əsərin tam mətni var. Əsəri oxuyarkən söhbətin Təbrizdən deyil, İrəvandan getdiyini anlamaq üçün alim olmağa da ehtiyac yoxdur. Frans Babinger adlı tədqiqatçı alman dilində yazdığı "Osmanlı tarix yazarları və əsərləri" adlı məqaləsində bu döyüşün Həkimoğlu Əli paşa ilə Nadir xan Əfşar arasında baş verdiyini yazır. Növrəsin əsərində söhbət Təbrizdən və Nadirdən getməsə də, tarixi məlumatlar göstərir ki, II Təhmasibin İrəvanda məğlub olması Marağa və Təbrizin də türklərin əlinə keçməsinə səbəb olmuşdur. II Təhmasibin İrəvan üzərinə yürüş etməsi və məğlubiyəti Təbriz kimi şəhərin itirilməsinin başlanğıcı idi. Təbrizin osmanlılar tərəfindən fəthi Növrəs Qədimin öz əsərində təsvir etdiyi İrəvan hadisələrindən qaynaqlanır. Həkimoğlu Əli paşanın adı Osmanlı tarixində İrəvanın mü-

**İrəvan qalasının Qırmızı körpü tərəfdən görünüşü.
XX əsrin əvvəli**

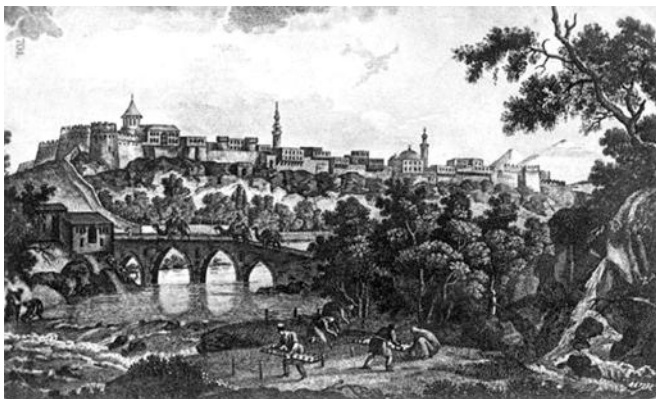

**İrəvan qalasının sxemi.
Müəllif V.Potto**

dafiəsindən daha çox Təbriz şəhərinin ələ keçirilməsi ilə yad edilir. Marağa və Təbriz kimi şəhərlərin Osmanlı qoşunları tərəfindən fəth edilməsi böyük hadisə hesab olunur və bu əməliyyata məhz Əli paşa başçılıq etmişdir. Berlin nüsxəsində aşkar edilmiş "Həkim oğlu Əli paşanın Təbriziyəsi" qeydi də buradan qaynaqlanır. Yalnız 1732-ci ilin yanvarında imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən Təbriz və digər əyalətlər Səfəvilərə qaytarılır. Kembric Universitetinin professoru Lourens Lokkart yazır ki, Təbrizin Səfəvilərə qaytarılması Türkiyədə böyük narazılığa səbəb oldu. Bu bir daha sübut edir ki, osmanlılar Təbriz şəhərinin onlarda qalmasına nə qədər böyük əhəmiyyət verirdilər. Belə olan halda bu şəhəri fəth edən Əli paşanın adının daim Təbrizlə yanaşı çəkilməsi başadüşüləndir. Fikrimizcə, "Tarixçeyi-Növrəs" əsərini bir çox tədqiqatçıların "Təbriziyə", "Vaqeyi Təbriz", "Təbrizeyyi Həkimoğlu Əli Paşa" və yaxud "Təbrizin istirdadına dair risalə" adlandırılması da məhz buradan doğur. Həkimoğlu Əli paşanın adı birbaşa Təbrizlə bağlıdır və Təbrizin Osmanlı qoşunları tərəfindən zəbt olunması prosesi də İrəvanın uğurlu şəkildə müdafiəsindən və II Təhmasibin iki yüz minlik qoşununun məğlubiyyətindən başlamışdır. İstənilən halda söhbət konkret nəsr əsərindən gedirsə, o əsəri düzgün təhlil etmək və nəticə çıxarmaq başlıca məqsəd olmalıdır. Həkimoğlu Əli paşa Təbrizi fəth etməklə nə qədər nüfuz qazanmış olsa da, bu nüansdan istifadə edib İrəvan qalasının müdafiəsi və orada baş

verənlər haqda yazılmış əsəri Təbriz şəhərinin Səfəvilərdən alınması kimi dəyərləndirmək və bu cür izah etmək doğru deyildir. Təbriz şəhəri ilə bağlı hadisələr sonralar baş vermişdir. Növrəsin bu əsərində Təbrizin istirdadına dair heç bir işarə yoxdur. Həkimoğlu Əli paşanın Təbrizi fəth etdiyi zaman Növrəs Qədimin də orada olub-olmaması dəqiq bilinmir. Dəqiq bildiyimiz isə İrəvan hadisələridir ki, bunu da müəllif tam təfsilatı ilə qələmə alıb.

Əsər bədii cəhətdən də yüksək yazıçılıq məharəti ilə yazılmışdır. Müəllif şahidi olduğu hadisələri təhkiyə üsulu ilə və maraqlı şəkildə qələmə almağa müvəffəq olmuşdur. Lakin əsər bu gün üçün bir qədər çətin anlaşılan dildə yazılmışdır. Əsəri oxuyarkən Hüseyn Akkayanın "ərəbcə, farsca kəlmələr və ibarələr çox deyildir" fikri ilə razılaşmaq olmur. Əbdürrəzaq Növrəs bu əsərdə kifayət qədər ərəb, fars sözlərindən istifadə etmiş, uzun, bəzən də bir qədər qarışıq cümlələrə yer vermişdir. Əslində əsərin belə bir dillə yazılması həmin dövrdə İraq-Türkman ədəbiyyatında nəsr yaradıcılığı üçün xarakterik idi. Təkcə Növrəs Qədim deyil, digər türkman ədiblərinin də nəsr əsərlərində ərəb, fars sözlərinin çoxluğuna təsadüf edilir. İraq-Türkman ədəbiyyatında nəsr əsərlərinin dilində sadələşmə və xalq danışığı dilinə yaxınlaşma Hacı Abdullah Safinin yaradıcılığı ilə başlamış və artan xətt üzrə davam etmişdir. Növrəs Qədimin haqqında danışdığımız əsərin bütövlükdə qəliz və anlaşılması çətin olan dil üslubunda yazıldığını iddia etmək də doğru

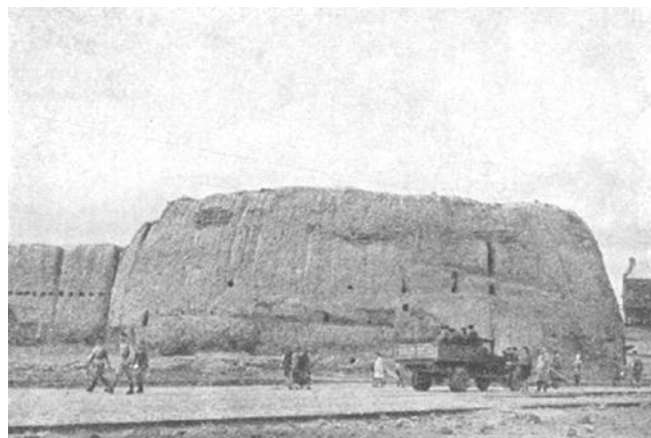
İrəvan qalası. 1796

İrəvan qalasının Zəngi çayı tərəfdən görünüşü

Erməni vandalları tərəfindən dağıdılan İrəvan qalası. XX əsrin əvvəlləri.

İrəvan qalasının divarlarının bir hissəsi. 1940-ci illər.

olmazdı. Müəllifin əsərdəki qəhrəmanlar arasında dialoqları çox rahat başa düşüləcək və sadə dildə qələmə alması, onun bir daha yüksək yazıçılıq məharətinin göstəricisi hesab olunmalıdır.

"Tarixçeyi-Növrəs"də təsvir edilən obrazlarla bağlı da bir neçə mülahizə yürütmək olar. Əvvəlcə onu qeyd etmək ki, əsərdə yer alan qəhrəmanlar real tarixi şəxslərdir. Müəllif tanıdığı və birbaşa ünsiyyətdə olduğu şəxsləri obrazlaşdırıb və şahidi olduğu hadisələri qələmə alıb. Tarixi məlumatlara əsasən II Təhməsinin İrəvana hücumu zamanı Həkimoğlu Əli paşanın qəhrəmanlığı ön plana çıxsa da, əsərdə bunu sezmək bir qədər çətindir. Əbdürrəzaq Növrəsin əsərində Əhməd ağa obrazı diqqəti daha çox cəlb edir. Səfəvi ordusunda yüksək vəzifə tutsa da, öz istəyi ilə osmanlılara qoşulur və əsər boyu igidliyi, şücaəti ilə yadda qalır. Müəllif Timur paşanın dili ilə Əhməd ağanın şəxsiyyətini bu cür təsvir edir: "... Əhməd ağa elə bir dilavər-i qəhrəmandır ki, tövsiyyəindən xəbər alup bir miqdar səbat göstərsəydik dedigi eləməz adam degildir, şahın başını kəsüp götürürdü, o şöylə bir adamdır, böylə bir pəhləvandır, fülən səfərdə şu vəchlə bir dilavərlik eylədi, fülən cəngdə kəndindən şöylə bir ərlik zühura gəldi". Timur paşa Əhməd ağanı bir saata qədər mədh edib, sonda fikirlərini bu cümlə ilə yekunlaşdırır: "Ah gəlmədi, əgər gələcək olursa Əcəmin əhvalına

vüqfumuz olup məsləhət asan olurdu". Əsərin sonunda Əhməd ağanın taun xəstəliyinə mübtəla olub dünyasını dəyişməsi də öz əksini tapıb. Növrəs Əhməd ağanın ölümündən sonra Həkimoğlu Əli paşanın çox ağır günlər keçirdiyini və hətta divana belə çıxmadığını xüsusi vurğulayır.

Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, Əbdürrəzaq Növrəsin özü də hadisələr zamanı İrəvanda olmuşdur. Əsərdə də bu fakt öz təsdiqini tapır. Müəllif "...ardıma üç nəfər Əcəm atlısi düşüp ma-beynimiz iki mizraq qədər qalmış ikən mərhum-i müma-ileyh Hızr-ı fərah-avər gibi bir tərəfdən zühur edüp bir ləhzədə üçünü kəsüp bu bi-çarəyə bais-i nicat və vəsilə-i həyat olmuş idi" yazmaqla özünün də hadisələrin mərkəzində olduğunu, bəzən həyatına da təhlükə yarandığını qeyd edir.

"Tarixçeyi-Növrəs" əsəri İraq-Türkman ədəbiyyatında Azərbaycanla bağlı yazılmış yeganə əsər deyil. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dil, folklor, adət-ənənə yaxınlığı ədəbiyyata da sirayət etmiş, vaxtı ilə ortaq ədəbiyyatın sonralar ayrıca bir qolu kimi inkişaf etmiş İraq-Türkman ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatından tamamilə qopub ayrılmamışdır. Bu səbəbdən də İraq azərbaycanlılarının ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi tədqiq edilib öyrənilməyi halda bir çox yeniliklərin və eyniliklərin aşkar olunacağı dəqiqdir. ●